

Sama kronologija podijeljena je u pet poglavlja, koja ujedno predstavljaju i Mijatovićevu periodizaciju hrvatske povijesti. Prvo poglavlje ima sva obilježja uvodnog i naslovljeno je Hrvatske zemlje prije doseljavanja Hrvata, 6.–15. Drugo poglavlje je Hrvati u novoj domovini, 16.–27., slijedi Vrijeme narodnih vladara, 28.–61., četvrto je Hrvatska u zajednici s ugarskom krunom, 62.–167., te Hrvatska u sastavu habsburške krune, 168.–511. Već samom poredbom prostora koje zauzimaju pojedina poglavlja uočljivo je gdje je težište Mijatovićevog zanimanja, ali i raspoloživog gradiva. Za razdoblje ranog srednjeg vijeka, koje pokrivaju prva dva poglavlja, raspoloživih čvrsto kronološki utvrđenih događaja i osoba ipak ima znatno manje nego u novom vijeku, koji je obuhvaćen petim poglavljem. No, još su dva razloga da je težište Mijatovićeve knjige na događajima i osobama u hrvatskoj povijesti novog vijeka. To je ipak za suvremenost važnije razdoblje, a i geneza hrvatske nacije i procesa kojima smo i mi suvremenici ipak je u XIX. st. i prvim dvama desetljećima XX. st. Drugi, držim ne manje važan, razlog je u težištu zanimanja samoga Mijatovića kao povjesničara za novovjekovno razdoblje povijesti i kulture hrvatskih zemalja.

Mijatovićeva knjiga nije suhoparno nizanje događaja i imena, dakle faktografije, nego znatnim dijelom ima obilježje, unošenjem odlomaka povijesnih vrela, i sažete povijesne čitanke. Njezina je najveća vrijednost uključivanje u riznicu hrvatske povijesti i kulture, i to obilno osoba i događaja koji su dosada bili ipak u drugom planu zanimanja hrvatske historiografije, a riječ je o dijelovima hrvatskoga korpusa s njegovih rubnih područja. Podaci koje Mijatović donosi bit će izdašno vrela za regionalno ujednačavanje zastupljenosti ne samo u Hrvatskoj enciklopediji, nego i u drugim nacionalnim leksi-konskim i enciklopedičkim izdanjima.

Mladen Švab

GRUPA AUTORA, Hrvatske županije kroz stoljeća, Zagreb, 1996., 168 str.

U Hrvatskoj je krajem 1992. godine obnovljena županijska upravno-teritorijalna organizacija. Sustav županija pojavio se kod Hrvata još u ranom srednjem vijeku i uz prilagođavanje različitim vremenskim i prostornim okvirima ili kraća iščeznuća održao se do današnjosti. Stoga je neizbježan interes suvremenih povjesničara za promatranje te dugotrajne pojave. Iz predgovora knjige saznajemo da je zbornik radova »Hrvatske županije kroz stoljeća« rezultat rada Okruglog stola koji je 1992. organizirao Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U radu toga skupa sudjelovali su osim povjesničara sa Zavoda i dva istaknuta hrvatska geografa.

Uvodni tekst Ive Goldsteina »Županije u ranom srednjem vijeku u Hrvatskoj« (9.–20.) definira pojmove »županija«, »župa« i »župan« u historijskom kontekstu jezičnih, socijalnih, geografskih i pravnih argumenata. Autor je na temelju spisa Konstantina Porfirogeneta analizirao 11 poznatih hrvatskih županija koje su postojale negdje oko sredine 10. stoljeća. Za sve njih dao je osnovne topografske odrednice zaključujući da je većina bila organizirana oko plodnih polja kroz koje je protjecala riječna linija. U smislu opisa granica autor drži da ih je teško odrediti, ali isto tako da su one dugotrajno djelovale na unutrašnje strukture srednjovjekovne Hrvatske. Uzimajući u obzir tadašnje geostrateške okolnosti, Goldstein smatra da ne treba odbaciti mogućnost da su postojale još neke županije.

Ukazujući odmah da su županije tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka doživjele bitne transformacije, Borislav Grgin je u članku »Županije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku« (21.–38.) prije svega obratio pozornost na pojavu županija u Slavoniji. Uz to, Grgin je istražio kretanja u užoj Hrvatskoj, s posebnim osvrtom na uspon moći hrvatskih feudalnih obitelji koji se odrazio na funkcioniranje županija. Ipak, u toj konkurenciji između kralja i podanika pobjeđuju dinastički elementi, tako da dulje vrijeme prevladava tip kraljevskih županija. Autor je zaključio da je s prevlašću spomenutog tipa stvorena i pogodna forma za obranu od osmanlijskih osvajača. Iz ovoga rada dobivaju se slika hrvatskih zemalja pod vladavinom ugarsko-hrvatskih kraljeva i glavne karakteristike županijskih struktura u kontekstu raznih etapa u razvoju feudalnog sustava.

Tenad Moačanin bavi se u radu »Upravna podjela hrvatskih zemalja u sklopu osmanskog carstva« (39.–47.) malo istraženim problemom teritorijalno-upravne razdiobe u doba turske vladavine, i to u vremenskom okviru od 16. do 17. stoljeća. Autor je pobrojio sve pojmove (vilajeti ili krajišta, sandžaci, ejaleti) koji su vezani uz novu organizacijsku podjelu upravnog sustava. Njihovo značenje usporedio je s prethodnim županijskim sustavom zaključujući da su postojale velike razlike jer su temelj turskog upravnog sustava bili vojni i teokratski činbenici. Određene pak podudarnosti sa starim sustavom autor je pronašao u nižim upravnim jedinicama koje su slijedile zemljopisno-gospodarske uvjetovanosti.

»Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća« (49.–70.) tema je Filipa Potrebece. On započinje obrađivati problem u vremenu kada Hrvatska biva svedena na »ostatke ostataka«. Osim već spomenutih Turaka, i Venecija je kao druga strana vlast na dijelovima hrvatske srednjovjekovne države nastojala iskorijeniti ostatke starog sustava i time poništiti sve tradicionalne elemente. Hrvatska je tada obuhvaćala tri sjeverozapadne županije: zagrebačku, varaždinsku i dio križevačke. Habsburška dinastija povela je krajem 17. stoljeća ratove protiv Turaka koji su završili djelomičnim povratkom zemljišta Hrvatske kraljevine. No, Habsburgovci nisu dopustili da povraćeni dijelovi budu uklopljeni u županijski sustav, nego su proširili izvancivilni dio Vojne krajine kojim se upravljalo iz Beča. Ipak, s vremenom je uslijedila obnova slavonskih županija: požeške, virovitičke i srijemske. Istodobno je započeo i proces reformi županijskog sustava, koji je započela carica Marija Terezija u smislu jačanja centralizacije, jer su županije postale »izvršni organi dvorskih ustanova« (54.). S druge strane, taj je smjer ojačao lokalnu samoupravu u odnosu na Hrvatski sabor. Ni daljnji postupci bečkoga dvora nisu išli u korist hrvatske jedinstvene vlasti, štoviše 1786. ukinuta je i Severinska županija, čiji je primorski dio pretvoren u Ugarsko primorje, a veliki apsolutistički reformator Josip II. oduzeo je županijama preostala samoupravna prava. S odlaskom toga cara otvorio se, unatoč obnovi županijske samouprave, novi problem – mađarska presezanja na hrvatsku državnost i nacionalnu samobitnost. Nehomogenosti hrvatskih županija doprinijela su i stanovišta pojedinih slavonskih županija, napose lokalnih plemića, koje su bile sklone uskom povezivanju s Ugarskom. S revolucionarnom 1848. nastupio je val promjena. Od tada županije postaju teritorijalno upravno-političke zajednice koje predstavljaju sve društvene slojeve (63.) čime je razbijen monopol plemstva na županijsku službu. Uz, to županije su svojim odredbama odigrale zapaženu ulogu u organiziranju obrane Hrvatske i Slavonije od mađarskih presezanja. Autor je u ovom prilogu sustavno opisao sva prava županija, njihove strukture i načine funkcioniranja tijekom različitih povijesnih faza.

Tekst Dragutina Pavličevića »Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.« (71.–96.) prati pretvorbu bivše feudalne uprave u građansku upravu. Pri tome, on stvara klasifikaciju razdoblja na temelju prevlasti pojedinih sjedišta moći: a) bečko razdoblje u vrijeme neoapsolutizma, b) zagrebačko razdoblje u doba od povratka ustavnog poretka do proglašenja hrvatsko-ugarske nagodbe i c) budimpeštansko-zagrebačko razdoblje od nagodbe nadalje. Autor ističe i niz teritorijalnih promjena (dio srijemskog teritorija, Rijeka, Vojna krajina, Međimurje) koje su mijenjale sliku

županija. Po odredbama oktroiranog ustava iznova je ustrojena političko-upravna vlast. Osim postojećih županija, stvorene su na obrisima starih dvije nove: riječka i osječka. No, županijama je dokinuta autonomija, a županijska vijeća su raspuštena. Štoviše, u razdoblju 1851.-1860. slijedom jačanja germanizacije i centralizacije hrvatske županije zadržale su samo nominalno značenje, inkorporirajući se u austrijski administrativni sustav. S povratkom ustava obnovio se hrvatski županijski sustav. Istodobno je ukidanjem Vojvodine ponovo Hrvatskoj vraćen dio Srijema i, u skladu s time, obnovljena je srijemska županija. Ukinućem Varaždinske krajine stvorena je 1871. županija bjelovarska, a desetljeće kasnije, kada je Vojna krajina vraćena u sastav Hrvatske, stvorena je nova ličko-krbavska županija, a drugi dijelovi krajine uklopljeni su u ostale županije. Prema Pavličeviću, političko obzorje hrvatsko-ugarske nagodbe išlo je u prilog smanjenju županijskih utjecaja, a za bana Mažuranića samouprava županija znatno je umanjena ali ovoga puta na tragu modernizacijskih kretanja.

Članak Božene Vranješ-Šoljan »Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.)« (99.-112.) započinje osvrtom na šest upravnih reformi od 1850. do 1886. koje su slomile plemićku autonomiju županija i uspostavile modernu centraliziranu upravu. Unatoč otporu konzervativnih krugova, taj je proces neumitno tekao. Zakon o ustroju županija iz 1886. stvorio je osam županija koje su postojale sve do stvaranja Kraljevine SHS. Autorica je pokazala kako su u Hrvatskom saboru članovi opozicije branili hrvatske interese kada se donosio taj zakon, posebno u slučaju obrane hrvatskih prava prema Rijeci. Unatoč protestima, ban Khuen donio je odluku o stvaranju modruško-riječke županije sa sjedištem u Ogulinu, a ne u Rijeci. B. Vranješ-Šoljan smatra da su županije bile tijekom stoljeća simbolom hrvatske državnosti i autonomnosti. Nakon nagodbe uslijedio je proces modernizacije, koji su unionistički političari iskoristili za smanjivanje hrvatske državnosti na pokrajinsko značenje. No, ona drži da je istodobno ipak počeo funkcionirati jedinstveni županijski ustroj na čitavom hrvatskom području, misleći prije svega na uključivanje Vojne krajine Banskej Hrvatskoj.

Rad Mire Kolar-Dimitrijević »Elementi županijskog sustava u samoupravama oblasti 1927.-1929. godine« (113.-122.) raspravlja o sudbini županija u novom državno-pravnom okruženju. Vlasti nove Kraljevine SHS u svom obračunu s državno-pravnim tradicijama Hrvata ukinule su i višestoljetni županijski sustav. U početku su navijestile nove oblike lokalnih samouprava. Autorica smatra da su prvi zakoni odgovarali trgovcima kontinuiteta naspram starog županijskog sustava u Austro-Ugarskoj. Tako npr. postoje sličnosti između oblasti i županija. Naime, šest oblasti: zagrebačka, osječka, srijemska, primorsko-krajiška, splitska i dubrovačka odgovarale su granicama teritorija Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Autorica napose ukazuje na ulogu Stjepana Radića, kada je on kao predsjednik oblasnog odbora zagrebačke oblasti nastojao braniti hrvatsku samoupravu. Štoviše, Radić je na tom položaju nastojao iskoristiti samoupravne ovlasti u korist bržeg razvoja sela i njihovih stanovnika. No, oblik oblasne samouprave trajao je samo dvije godine (1927.-29.). Prema M. Kolar-Dimitrijević, organizacija oblasnih samouprava »prilično je slična županijskoj« (119.).

Mladen Klemenčić radom »Promjene upravno-teritorijalnog ustroja Hrvatske 1918-1992« (123.-135.) nudi širi kronološki pregled političkih uprava od raspada Habsburške monarhije do danas. Na analitički način ukazao je na sve promjene koje su se dogodile za vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije, NDH, Narodne (socijalističke) Republike Hrvatske, a osvrnuo se i na suvremenu upravno-teritorijalnu podjelu Republike Hrvatske. U njegovom tekstu pronalazimo jedan podatak koji je u koliziji s prethodnim tekstom. Naime, on piše da su oblasti – upravno-teritorijalne jedinice u Kraljevini SHS – bile nepoznate u hrvatskoj upravnoj tradiciji (124.), dok dr. Kolar dokazuje da se naziv oblast »upotrebljavao i za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije...« (113./114.).

Posljednji tekst u zborniku »Bitnost problematike regionalizacije i njezin odnos prema županijskoj organizaciji« (149.-154.) napisao je Veljko Rogić. Autor se bavi definicijom pojma regije i kompatibilnošću regionalnih cjelina s novim županijskim teritorijima.

Zadnji dio zbornika donosi priloge (156.-167.). U tom dijelu postoje određene nejasnoće. Priređivač priloga pobrojio je sve župane varaždinske od 1181. do danas. No klasifikacija ostalih župana prema razdobljima nepotpuno je sastavljena. Na str. 158. postoji podatak o IV. razdoblju, a da u prethodnom dijelu uopće nema ni riječi o prva tri razdoblja. Bilo bi korisno da su pridodana i imena velikih župana ostalih županija tijekom nagodbene Hrvatske, jer su ti župani isto tako bili značajne osobe. Naime, oni su po svojoj tituli mogli izravno sudjelovati u radu Hrvatskoga sabora i utjecati na donošenje raznih zakona.

Zbornik radova »Hrvatske županije kroz stoljeća« korisna je studija koja obrađuje dugotrajni razvitak županijskog sustava u hrvatskoj povijesti. Potreba za stvaranjem takvoga zbornika tim je veća jer i danas postoje županije koje su dobrim dijelom odraz historijskog razvoja. Bez županijske komponente ne bi se mogao u potpunosti razumjeti sav obujam hrvatske državnopravne povijesti. Županije su važne i za povijest pojedinih dijelova hrvatskih zemalja jer su po svojim socijalnim i pravnim strukturama odražavale specifična obilježja određenih regija.

Stjepan Matković

LJUBICA ŠTEFAN, Srpska pravoslavna crkva i fašizam, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1996., 348. str.

Političko i kulturno djelovanje Srpske pravoslavne crkve (dalje: SPC) tijekom njena tristoletnog postojanja na teritoriju Republike Hrvatske područje je istraživanja kojem su hrvatski istraživači posvećivali manju pozornost. Dosadašnji radovi hrvatskih istraživača o SPC-i i njenom djelovanju na području Republike Hrvatske najvećim su djelom posvećeni razdoblju 17. i 18. stoljeća, dok je problem kulturnog i političkog djelovanja SPC-e tijekom 19. i 20. stoljeća područje istraživanja o kojem su objavljeni malobrojni radovi. S obzirom na tu činjenicu, objavljivanje knjige »Srpska pravoslavna crkva i fašizam« autorice Ljubice Štefan značajan je doprinos istraživanju spomenute problematike. Autorica je u ovoj knjizi prikazala držanje hijerarhije SPC-e tijekom drugog svjetskog rata koristeći se hrvatskim istraživačima nedostupnom građom koja se nalazi u Beogradu, te je zaključila da je SPC, vjerna ideji stvaranja Velike Srbije čije bi granice odgovarale granicama nekadašnje Pečke patrijaršije, bila spremna surađivati sa svakom novom vlasti u Srbiji nadajući se da će na taj način dobiti podršku u ostvarenju ideje o Velikoj Srbiji. Potvrdu svog zaključka autorica je našla u odnosu hijerarhije SPC prema svim političkim režimima koji su između 1941. i 1945. godine vladali Srbijom, a za koje je SPC držala svečane liturgije, dokazujući na taj način lojalnost i kralju Petru, njemačkim vlastima, četnicima, nedićevcima i na kraju partizanima i Crvenoj Armiji.

Čitateljstvu je potrebno ukazati na činjenicu da je Ljubica Štefan rezultate njenih istraživanja prvi put objavila već 1991. godine u knjizi »Mozaik izdaje«, a 1992. godine u knjizi pod naslovom »Pregled srpskog antisemitizma«, no ta djela nisu iz razloga autoričine osobne sigurnosti objavljena pod njenim pravim imenom. Knjiga »Srpska pravoslavna crkva i fašizam« zapravo je izmijenjeno i dopunjeno izdanje autoričina djela iz 1991. godine, a sadrži niz dokumenata dosad nepoznatih javnosti koji govore o suradnji i podršci SPC-a njemačkim vlastima i njihovoj politici u Srbiji tijekom drugog